

EESTI TEADUSTE AKADEEMIA JA EESTI KIRJANIKE LIIDU AJAKIRI

MULD JA AED

Pilk Debora Vaarandi loomingulisse pinnasesse*

KADRI TÜÜR

Mulla olulisusest

Oma teedrajavas keskkonnaeetikaalases essees pealkirjaga „Maa eetika” (esmailmunud 1949) kirjutab Ameerika ökosüsteemikeskse looduskaitse eestkõneleja Aldo Leopold järgmist:

Maa ei ole seega pelgalt maapind, vaid energia voog läbi mullast, taimedest ja loomadest koosneva ringi. Toiduahelad on elus kanalid, mis suunavad energiat ülespoole, surm ja kõdunemine saadavad selle tagasi mullasse. Ring ei ole suletud: osa energiast hajub kõdunemisel, osa saadakse õhust absorbeerides juurde, osa talletatakse mullas, turbas ja pikaealistes metsades, kuid ometi on see jätkusuutlik ringlus, nagu aeglaselt laienev ning pöörlev elu allikas (Leopold 2008: 27).

Asjaolu, et muld on elus, ei meenu meile kuigi sagedasti. Kuid elutegevus on mulla põhiline tunnus; ilma elusorganismideta ei oleks mulda olemas, nagu osutab oma intervjuus Eesti Maaülikooli mullateadlane Alar Astover (Kello 2013). Astover märgib, et sageli aetakse segi pinnas kui geotehniline mõiste ja muld kui eluskooslus ning paljude teiste organismide elutegevust võimaldav

* Artikli aluseks on 11. juunil 2015 UTKK ja KAJAK-i aiakonverentsil peetud ettekanne.

keskkond. Ta möönab, et siiani ei ole teadlastel mulla elususest siiski palju aimu (Kello 2013). Metafoorselt on mulla elususest kahtlemata rohkem kirjutatud – teiste hulgas on seda teinud ka Debora Vaarandi. Tema luules teeb mullatemaatika aja jooksul läbi arengu plakatlikust taustast orgaaniliseks, isegi ihulikuks läheduseks, mistõttu on selle esinemist Vaarandi luules iseäranis huvitav ja õpetlik jälgida.

Seoses antropotseeni¹ mõiste (algsest esitatud artiklis Crutzen, Stoermer 2000; vt ka Steffen jt 2011) laialdase kasutuseletulekuga on katsed geoloogilisel skaalal kaasa mõelda leidnud tee ka humanitaaride töölaualle (hiljutist ilusat eestikeelset näidet vt Lindström, Koff 2015). Kui seni on muld pälvinud kirjandusteaduses tähelepanu peamiselt metafoorse materjalina, mis on üheks oluliseks komponendiks kodumaa-armastuse kokteilis (vt Kepp 2006), siis globaalsete keskkonnamuutuste ajajärgul on kahtlemata põhjust vaadata mulda kui kogu elu, sealhulgas kirjandusliku eneseväljenduse alust.

Juhtivad keskkonnaajaloolased John McNeill ja Verena Winiwarter kirjutavad muldade keskkonnaajalugu käsitleva kogumiku sissejuhatuses:

Muldadel on oma ajalugu, mis on nii looduslik kui ka kultuuriline. Geoloogiline substraat, kliima ja taimestik kujundavad looduslugu, mis omakorda kujundab inimeste ajalugu. Inimeste mullaajalugu on nii materiaalne kui ka intellektuaalne. See, mis juhtub muldadega ja neid kasutavate ühiskondadega, sõltub nii bio-geokeemiast kui ka kultuurist. Sellest, mida inimesed arvavad teadvat muldadest, sõltub (ehkki alati ei määra) see, mida nad mullaga teevad, kas nad säilitavad seda ja hoolitsevad mulla eest või väärkasutavad ja hülgavad selle (McNeill, Winiwarter 2006: 3; minu tõlge – *K. T.*).

Kui aga lisaks keskkonnahumanitaaria argumentidele võtta arvesse spetsiifilisemalt tekstikeskseid kaalutlusi, siis miks ikkagi Debora Vaarandi luule analüüsimiseks selline teema – muld? Alustagem sellest, et üks Vaarandi enda olulisemaid enesepeegelduslikke esseid kannab pealkirja „Kaudu mulla ja asfaldi”. Selles kaardistab ta oma loomingu lähteimpulsse – muld pealkirjas viitab Saaremaa juurtele, asfalt Tallinnas saadud lapsepõlvkogemusele. Vaarandi (1982: 292) kirjutab: „Luule põhimaterjal, vähemasti tema s ü v a m u l d [minu rõhutus – *K. T.*] lamab elu alguspäevade lademena meie teadvuse pimedikus.” Süvamulla metafooris osutab Vaarandi luule algimpulssidele kui geoloogilisele substraadile, luulet aga võib ette kujutada kui sellelt aluspinnaselt võrsuvat taimset elu.² Vaarandi metafoori võiks aga kõrvutada ka Jaan Krossi omaeluloolisuse „kolme olekuga”: aluskalju, rändrahn ja pulveriseeritud ainesega (Kross 2003: 17–19). Kross osutab, et juhul kui omaeluloolisus on läbivalt kirjandusteose aluseks, siis võiks seda ette kujutada kui kõvakivimilist alusplatood, millele toetub kogu teos ning mis määrab selle struktuuri ja vormi. Ilukirjandusteoses on sagedasem omaelulooliste elementide esinemine

¹ Antropotseeniks nimetatakse praegu käimasolevat ajastut, mil maakera peamiseks geoloogilisi, biokeemilisi ja ökoloogilisi protsesse suunavaks jõuks on saanud inimkond.

² Hämmastavalt sarnast kujundilooikat kasutab ühes kõige varasemas kirjandusökoloogiat kui kirjandusuurimise praktikat sõnastanud essees William Rueckert (1998 [1978]): käsitledes kirjandust biosfääri osana, pakub ta välja mõtte luuletustest kui rohelistest taimedest ning luuletajatest kui päikesest, mis aitab neid maaga seotud energivoost esile tuua.

„rahnudena”: mingid tõsielulise tagapõhjaga episoodid on lõimitud teose fiktiivsesse koesse nii, et autori elulooga kursis olev lugeja võib neis ära tunda autori isiklikele kogemustele viitamise. Pihustunud ainesena võib omaeluloolisi detaile leiduda kirjandusteose kõige väiksemates osades: sõnakasutuses, süntaksis, rahvapäraste kasutamises, mingites spetsiifilistes hoiakutes või tõekspidamistes, mis annavad vihjeid autori päritolu ning kasvukeskkonna kohta.

Vaarandi puhul on mulla ja maaläheduse teemad kahtlemata pärit tema lapsepõlvest Saaremaal ning maalapse kogemusest. Muld ei ole Vaarandi jaoks ainult mehaaniline aluspinnas, vaid elus kasvusubstraat, kust ammutatakse toitained elamiseks, õitsemiseks, kasvamiseks.

Teine intrigeeriv põhjendus Vaarandi luule vaatlemiseks mulla- ja taimekeskselt on selle paljutootavus ökofeministliku kirjandusuurimise materjalina. Oma mõjukas essees on Sherry B. Ortner (2004 [1972]) osutanud, et naised on ajalooliselt marginaliseeritud sarnaste põhjendustega nagu loodustki, taandades nad vastavalt mehe ja kultuuri antagonistide rolli. Üks võimalus naiste eneseteadvuse tõstmiseks on väärtustada neid oskusi, mis on traditsiooniliselt olnud naiste pärusmaa, nagu näiteks taimede kogumine, kasvatamine, kasutamine. Sellega tegeleb mitmeski oma luuletuses ka Vaarandi – näiteks luuletused „Raudrohutee” ja „Luuata” on üsna otseselt selle diskursiga seostatavad. Kui puhtkirjanduslikus kontekstis on need tekstid jäänud vastukajata, siis ökofeministlik analüüs aitab osutada laiemale kontekstile, kuhu need luuletused sobituvad orgaaniliselt paremini. Ökofeministlikust perspektiivist on muld samuti elu ja kasvamise alus, aga et elu õnnestuks, tuleb maad harida, kultiveerida, tema eest hoolt kanda. Paremini oleks, kui seda tehtaks, keskendudes protsessi jätkusuutlikkusele, mitte kasumi maksimeerimisele.

Eeltoodud lähtealustelt kasvabki välja sinne mulla ja aiapidamise motiivide vaatlus Vaarandi luules.

Üldisi tähelepanekuid

Mullatemaatika on Vaarandi luules tihedalt seotud nii põllumajanduslike tööde luulendamise ja kodutundega. Esimene liin esineb enam Vaarandi vahetult sõjajärgses, plakatlikku laadi luules, jäädes tihti deklaratiivseks ning väheveenvaks. Kodutundega seotud mullakujundite ring on aga märksa nüansseeritum ning pakub ülelugemisel uusi tõlgendusvõimalusi.

Meie kohalikus luuletraditsioonis seostub muld sageli kodumaa-troobiga. Maie Kalda osutab artiklis „Debora Vaarandi kodumaa”, et sõnaga *kodumaa* asendas Vaarandi *isamaad*, mis peale sõda muutus ebasoovitavaks väljendiks – 1949. aastal ilmunud poemis „Alla Mari” esineb *isamaa* „ainult klassivihale osutavais ühendes” (Kalda 2010: 414). Vaarandi *kodumaa* puhul tuvas- tab Kalda siiski kaks kihistust: üks paigutub nõukogude sõjalis-patriootlikku retoorikasse, teine aga on konkreetse isiklikus kokkupuutes läbi tunnetatud geograafiliste reaalidega paik, tuttav ja vahetu kontakti või töö abil lähedaseks muudetud ruum (Kalda 2010: 28, 416). Muld on viimase kodumaa-mõiste tuumaks. Lähedust saare maastikega väljendab Vaarandi suguluse metafoori abil (vt Kalda 2010: 423) – näiteks luuletuses „Kadakad” on nii luulemina kui ka kadakad ja kivid kasvanud samast pinnasest, muld on kõigi ema. Luuletaja

ise ja Kalda osutavad Vaarandi loomingu multisensoorsusele ja sünesteesiale, mis mõjutavad nii tema loomingut tervikuna kui ka konkreetsemalt mulla ja maaga seotud elamuste luulendusi.

Muld üleskasvamiskeskonna osana on niisiis oluline metafoorika mõjutaja nii otseses kui ka ülekantud tähenduses. Oma isiklike maaharimiskogemuste kohta kirjutab Vaarandi, et need pärinevad tema vanematekodu kolmehektariliselt põllult: „Tundsin seal iga lapikest ja möhna, kogu see pind oli lausa kätega läbi kombatud. Mullas tuhnimine ja maatöö polnud mulle sugugi vastumeelt” (Vaarandi 1982: 294). Kahtlemata oli Vaarandi tänu noores eas tehtud aia- ja põllutöödele kursis ka mulla elususe ja seda mõjutavate teguritega. Otsene seos mulla, toidu kättesaadavuse ja elukvaliteedi vahel oli enesestmõistetav, seda olnuks toona ilmselt liigne hakata luules kuidagi eraldi selgitama. Samas võib just selle seose kommentaarina vaadata Vaarandi luuletust „Tulekahi”, mis loob paralleeli hävinud rukkisaagi ja 1950. aastate riikliku hävituspoliitika vahel: „Ja õitses rukis. / Kui toredaid kantis päid ta kandis! / Nüüd mustavad nabrads / kui söestunud tukid...” (Vaarandi 1981: 10).

Maie Kaldaga peetud vestlustes möönab Vaarandi suurt sümpaatiat maaelu ja maatööde vastu ka Muhu ja Koguva külaga ühenduses. Alates oma esimesest käigust Koguvasse 1948. aastal seostab ta seal viibimist koduste töödega: hao pliidi alla ajamise, kana kitkumise, rohimisega. „Hiljem suviti kolasin metsades, seenel, katkusin rohtu, see oli mu peamine töö. Niitsin kah natuke, elasin maaelu” (Kalda 2010: 426). Need lihtsad tööd sidusid teda uue keskkonna ja uute inimestega, Juhan Smuuli sugulaste ja naabritega. Kui on võimalik mõtteid vahetada mõne konkreetse töö üle, on alati juttu kergem alustada ja usalduslikke suhteid sisse seada. See Vaarandil Koguvast ka õnnestus. Vanemate külainimeste mälestustes³ on korduvalt rõhutatud, et Smuulide kodutalu Tooma aiamaa eest hoolitses suviti eeskätt Debora Vaarandi, see oli töö, mida talle meeldis teha ning mille pererahvas meelsasti tema hoolde usaldas.⁴

Muld

Vaarandi oli veendunud, et tema soojad suhted Eesti mullaga kinnistusid kehämällu väikese lapsena Saaremaal Saikla kargel⁵ mängides (Kalda 2010: 28). Tema vahetult sõjajärgses luules leidub mulla ja maaharimise teemasid siiski ainult plakatlikes seostes: kuldsete viljapeadega raamistatakse ülistuslaule Stalinile, sood muudetakse rahva tahtel kultuurheinamaadeks, pioneerist sirgub agronoom. Erandlik on 1947. aastaga dateeritud luuletus „Päev Pavlušinos”, mis esitab isiklikku laadi meenutuspidi sõjaaegsest hoogtööpäevast Moskvalähedases asulas, kus töö sisuks oli füüsiliselt raske mullakaevamine, tõenäoliselt köögiviljaia rajamiseks. Füüsilisest tööst saadav positiivne elamus seostub Vaarandi maalapseidentiteediga, ideoloogiat on selles luuletuses hämmastavalt vähe: „Rõõm aga nirises palgel / higi ja mullaga segi” (Vaarandi 1980: 62).

³ Käsikirjalised mälestused on hoiul Muhu Muuseumi arhiivkogus; katkendeid publitseeritud Tüür 2002.

⁴ Käesoleva kirjutise aluseks olnud ettekande järel lisas Lehte Tavel sellele teemale paar omapoolset südamlikku mälestuskildu. Saaremaal olles armastanud Vaarandi käia paljajalu, see oli nagu mingi kodumullaga kontakteerumise rituaal. Kui ta lasi endal kodus juukseid lõigata, siis palus ta need aeda viia, et linnud saaksid ärälõigatud juukseid oma pesamaterjalina kasutada.

⁵ Saarte murdes *kare* : *karge* 'söötis, rohtunud ala'.

Valdavalt stalinistlikku luulet sisaldavas kogus „Selgel hommikul” (1950) esineb mullateema kaude luuletuses „Oktoobris” (1949), kus kujutatakse luulemina isa lootusetut „võitlust maaga” kodanlikul perioodil. Huvitaval kombel aga ei mainita isa haritava põllu koostisosana kordagi mulda; maas leidub ainult paerahne (vt Vaarandi 1980: 193–195). Maaharimine õnnestub alles nõukogude võimu tingimustes. Maa viljakandvaks muutmise motiiv esineb ikka seoses üldise kommunismiehitamise paatosega – luuletaja väljendab lootust muuta seni raskestiharitavad või sootuks kasutuseta jäänud maad tehnoloogilise sekkumise ja ekspanstiivse põllumajanduse abil viljakandvateks põldudeks, mis annaksid tunnistust sotsialismi eduloost. Sellist mõttekäiku võib kohata ka paljude teiste tollaste autorite luules. Kui siiras või informeeritud selline mitsurinlik õhin tegelikult oli, peab jääma mõne edasise arutelu objektiks. Küll aga sobib siia Aldo Leopoldi (2008: 32) kainestav tähelepanek sellest, et „imepärased edusammud tehnika valdkonnas täiustavad pigem pumpa kui kaevu”.

Otsesõnu ja agentse tegelasena ilmub muld Vaarandi luuletusse „Kallis muld...” aastal 1954, stalinistlikust retoorikast pöördumise aegu: „Kallis muld, miks ma läksin su juurest, / karjakoplist ja põlluteelt! / Nüüd kaugus on kasvanud suureks, / kas ma oskangi enam su keelt?” (Vaarandi 1981: 9.) Luuletuses vastanduvad ideaalkujutus „päikeses sammuvast rahvast” ja lihtsatest põllutöelistest (heinalistest) ning luulemina tõdeb kurvvalt, et tal ei ole kontakti kummagagi. Kui oletame, et ideaalrahvaga suhtlemise keeleks on ideoloogiline diskursus, siis maatöolistega võiks kommunikatsioon ja üksteisemõistmine toimuda ühise töötegemise kaudu – samal kombel, nagu Vaarandi leidis ühise keele Koguva küla inimestega või Pavlušino rohtaias teistega koos töötades. „Kalli mulla...” viimase stroofi „kaugeid rõõme” võib tõlgendada nii füüsilise kaugusena maal töötavatest inimestest kui ka vaimse eemaldumisena. Tähelepanu väärib algusstroofi sünesteetiline leid „mulla keel”, mis vahemaade kasvades võib ununeda. Kui viimases salmis tõdeb luulemina, et „[t]unded sõnade sisse ei mahu”, siis pole üheselt selge, kas need sõnad peaksid kõlama inimeste või mulla keeles. Igal juhul annab see metafoor mullale vaieldamatu agentsuse, võrdsuse kõneleva subjekti enesega: muld on midagi, millega on võimalik usalduslikult suhelda, kuid seda peab tegema vahetult ning igapäevase töö kaudu, seda suhet ei saa luua „kujutus pilvede peal”.

Toitev muld esineb luuletuses „Pajuoksad...” (1955). Siingi on probleemiks kontakti puudumine mullaga: pajudel õnnestub suhestumine mullaga väga kergesti ja hästi; inimesest kirjutaja ei saa aru, mis tal puudu jääb. Tõnis Vilu (2014: 38) termineid kasutades on siin tegemist luulemina fütomorfiseerimisega: kõnelevale inimesubjektile omistatakse taimetele tunnuslikke omadusi, nagu juurdumine, lehtimine, mullast toitumine (Vaarandi 1981: 23). Sarnast fütomorfiseerimist tuleb hiljem ette näiteks luuletuses „Ööviul” (1956): „Armsam, sul on lehejuuksed” (Vaarandi 1981: 33). „Pajuokste...” luuletusest leiame sünesteetilise kujundi „Meel on marraskil, / lehti ei aja” (Vaarandi 1981: 23), mis ühendab inimesele omase vaimse tegevuse, valuaistingu (marrastus) ja taimedele omase füsioloogilise protsessi. Sellele järgnevad resigneerunud lõpuread „Jumal-teab-mis / päikest tal vaja” viivad fookuse mullalt päikesele, mis on taimede lehtimise ja fotosünteesi hädavajalik aluskomponent. Samas võib neid ridu lugeda ka iroonilise viitena „stalinlikule õnnepäikesele”, mis rahulikku juurdumist ja loomulikku kasvamist kahtlemata ei soosinud. Luu-

letaja soov taimedega samastuda jääb tulemuseta, eemaldumise ja kontaktivõimetuse olukord sarnanevad väga „Kalli mulla...” eraldatusetundega.

Vaimutoiduks konkretiseerub muld luuletuses „Kohtumine” (1956), kus vastandatakse kodumaa „elavat hingeõhku, / higi ja mulda” (Vaarandi 1981: 52) Stockholmi lendavale liivale, milles ei saa juurduda. Luuletus loob opositsiooni pagulase ja kodumaalt tulnud eestlase, linnamiljöö ja loodusmaastike, kuiva liiva ja elava mulla vahel. Vastanduse kui võtte kasutamine sarnaneb luuletuse „Kallis muld...” ülesehitusprintsiibiga: mõlemas luuletuses on vastandusaluseks maa ja mullaga lähedases suhtes olev rahvas, kelle negatiivse märgiga paarikuks võib olla kord ideoloogiline ideaalinimene, kord luust ja lihast pagulane. Positiivne märk asetub mõlemal juhul maa ja mulla juurde.

Toitava mulla kujund kordub veelgi aistilisemas konkreetisuses paar aastat hiljem luuletuses „See kauge hää!”: „Veel lähemale tahan tulla / su südamele, kodupind! / Ja tõsta kõrgele su mulla, / mis nõnda heldelt toidab mind” (Vaarandi 1981: 54). Ka seda toitmist saab lugeda sotsialistliku põllumajanduse kiitusena, kuid laiemalt vaadates on muld siin loominguliste impulsside allikas. Seda võimaldavad väita luuletuses leiduvad vaimse toitmise ning lähedalolu kaudu õpetamise ja õppimise motiivid. „Mu kodumaa, kui emaihu, / nii lähedana tunnen sind” (Vaarandi 1981: 53) on naisvaatepunktist võimalik mõista kui ema ja lapse kehalist lähedust, kus õppimine toimub vahetu koosolemise kaudu, sageli sõnatult, vaid füüsilise kontakti või jäljendamise kaudu. Vaarandi kannab ema-lapse vahetu kehalise suhte üle ka üksikisiku ja keskkonna suhtele. Mõtestatud ja vastastikku viljakas seos – ka inimeste ja kodumulla vahel – tekib pideva kohalolu, lähedalolu kaudu. Isegi suhtlus ei pea olema tingimata verbaalne, vaid võib põhineda taktiilsetel ja tegevuslikel kontaktidel.

Vaarandi luules on maaga vahetu kehalise läheduse kogemisel oluline roll. Nagu kirjas luuletuses „Lihtsad asjad”: „Lebada kastesel murul ja tunda / maad nagu elusat, hella” (Vaarandi 1981: 14). Või teisel: „Tuule valgel käin / üle maa, mis kinni hoiab jalgu / raske armastusekoormaga” (Vaarandi 1981: 235). Vaikne rõõm passiivsest lähedalolust olulistele sündmustele ja aktiivse sekkumise soovi puudumine on Vaarandi luulenatuurile üldse omane, seda juba alates esimestest, 1940. aastal avaldatud luuletustest („Hardunult”, „Parlamendi rõdul”). Sama on ka mullaga: luuletaja väljendab soovi viibida selle juures, viibida lähedal, aga mitte tingimata aktiivselt osaleda sellega seotud muutmisprotsessides. Ise iseloomustab ta seda kui „ihuliku läheduse” tunnet maa suhtes (Vaarandi 1982: 294). Maie Kalda sõnutsi on see juba lapsepõlves alanud eriline suhe loodusega, „peaaegu erootiline maa-armastus, maamullaga kokkupuutumise õnnestavad tunde hetked” (Kalda 2010: 452). Vaarandi mõonab ka mitmes seoses, et tema armastusluule on ebaisikuline, pigem igatsuse- kui kontaktikeskne. Seda on ka tema mullaluule; samasugust vaikset vaatlejaesteetikat ning sellega rahuldumist kohtame hiljem ühenduses Vaarandi aiakujundiga.

Kõige olulisem Vaarandi mullaluuletus on kahtlemata 1964. aastal esimese Juhan Liivi luulepreemia pälvinud „Eesti mullad”. Pildike kirjanike õppekäigust mullateadlaste laborisse algab muldade antropomorfiseerimise ja isikustamisega; vaieldamatult esitatakse mulda siin agentse tegelasena. Võrdlus inimkudedega viitab ihulise läheduse tunde: „inimkudedena õrnad, / puutumatud paljastatud siin” (Vaarandi 1981: 130). Esineb ka tugevaid viiteid

mulla seostele naissooga, alates väljendist „sigiv süli”; samuti on mullalaborisse saadetud kirjanikele juba kätte jagatud mullast kasvanud saadused (kaalikad, mais), taamal paistavad aknast viljapõllud. Selles viljakandvuse ja kerge paraadlikkuse olukorras sedastab luuletaja, et mullal on puudu kõigest, ka hoolest ja armastusest. Seda võis Nõukogude Liidu kontekstis väita nii mulla kui ka naiste, nii põllumajandus- kui ka sotsiaalpoliitika kohta. Ühelt poolt oli nõutud kõrge (töö)viljakus ja selle pidev kasv; teisalt aga puudus selle ekspansiivse mudeli juures igasugune ärakurnamist vältiv tugimehhanism. Kõige hämmastavam on selles luuletuses aga mulla võime luua kõigest negatiivsest midagi head, positiivset, tarvilikku – või siis vähemalt sellesse akumulerev negatiivne kinni katta, ära kaotada, lahustada, olematuks muuta. See on midagi, mida võiks nimetada keskkonnahumanitaarias kasutatava terminiga *resilience* (vt Nelson jt 2007), mida on tõlgitud taastumis- või toibumisvõime, aga ka plastilisuse või elastsusena. Mulla taastamisvõime on tohutu. Vaarandi lõpetab luuletuse küsimusega, kas tema suudab sama? Antropotseeni ajastul, mil keskkond on kogu maakera ulatuses inimtegevusest mõjutatud – ja mitte paremuse poole –, on meil kõigil põhjust endalt sedasama küsida.

Luuletuse „Eesti mullad” otseseostele Lydia Koidula poetikaga osutab Maie Kalda raamatu „Debora ja vennad” peatükis „Teised naised”. Ta märgib, et muld on mõlemal luuletajal isamaa-armastuse kandja, kuid kui Koidula muld on puhtluuleline abstraktsioon, siis Vaarandil on see seotud ainelise reaalsusega (Kalda 2010: 234–235). Tähelepanuväärne on aga, et see arutluskaik on esitatud Vaarandi naiselikkuse ning naiseoste käsitluses. Seos naiste ja mulla viljakuse, kaudsemalt loominguilisuse vahel on teema, mis kindlasti vajab edaspidist tähelepanu ja laiendatud autoriteringi vaatlust.

Hilisematest luuletustest kasutab Vaarandi mulla motiive veel „Põhjamaa päikeses” (1971) ja „Mustrohelises maas” (1974). „Põhjamaa päikeses” joonistub päikeses sõmer-liivasele nõmmekamarale esimest korda minakuju, õigemini selle kuju vari, millesse sulavad lillad õied, putukatiivad ja maapind. Need defineerivad *mina*, sisustavad selle, on päikesega võrreldes viimaks isegi primaarsed. Luuletuse maapinnaga seotud sõnavalik – *nõmmekamar, kahvatukollane sõmer, liiv* (Vaarandi 1981: 207) – viitab kehvale pinnasele, mitte viljakale mustmullale. Elulooraamatus „Aastad ja päevad” mainib Vaarandi (2006: 16) oma lapsepõlve mängupaigana liivaauku lapsepõlvekodu Eeru talu värava taga; „Põhjamaa päikese” impulss võib pärineda just sealt. Pinnase olulisusele inimese kujunemisloos viitab ka luuletuse lõpustroof: „Liiva jahe hääl / mu luis ja liikmeis / alati” (Vaarandi 1981: 207). Inimese subjektsus luuakse siin päikese ja mulla koostoimel, mulla kaudu defineeritakse algamine ja elu. Siinkohal jääb lõpuni lahendamata küsimus, kuid võrd liiva kui kujundi tähendusväli selles luuletuses erineb „Kohtumises” kujutatud liivast, mis on võõral maal juurdumatus võrdpildiks. Suunaks võimaliku vastuse poole olgu aga tsitaat Aldo Leopoldi teosest „Liivamaa kroonika”, kus ta kirjutab liivase, sõmera mulla ambivalentisusest:

Mõnikord juunis, kui ma vaatan lupiine, mille küljes kiiguvad hommikukaste teenimata jäänud dividendid, tekivad mul kahtlused liivamaa vae-
suse osas. Viljakatel muldadel lupiinid isegi ei kasva, rääkimata igapäeva-
sest kastepärlivikerkaarte kogumisest. Kui nad seda siiski teeksid, nõuaks

umbrohutõrjeinspektor, kes kasteseid hommikuid väga harva näeb, kahtlemata nende mahalõikamist. Kas majandusteadlased teavad, et lupiinid on olemas? (Leopold 1968: 102; minu tõlge – *K. T.*)

Ambivalentsema elukaare joonistab varakevadist looduspilti esitav „Must-roheline maa”, millest vilksatavad läbi nii lõppematut valgust täis muld kui ka „kevadrauged mullaavarused”, st nii elu algus kui ka küps erootika. Lõpeb see luuletus aga puhkeaseme kujundiga: „Sind, tume säng, sind, ase karepuhas, / mis muutmatuna püsib ajauhas” (Vaarandi 1981: 166). Kui tõlgendada „säangi” koidulaulikult, siis võiks see viidata ka elukaare lõpule ja viimsele asemele. Aga see võib olla ka lihtsalt jõudu kosutava puhkuse koht, mitte lõplik haud.⁶ Sellise tõlgenduse puhul oleks siin asjakohane mõelda mulla tohutust toibumisvõimest ning uue elu loomise suutlikkusest.

Mullateema lõpetuseks võiks taaskord tsiteerida keskkonnaajaloolasi McNeilli ja Winiwarterit, kes kirjutavad: „Mulla ökosüsteemid on kindlalt, ehkki vahest mitte eriti karismaatiliselt, inimeste elu aluseks. [...] Mulla ökosüsteemid on jätkuvalt ühed kõige vähem uuritud ning üha kiiremas tempos hävinevad kooslused kogu maailma ökosüsteemide kirevas hulgas. Mullaajalugu ei ole isegi keskkonnaajaloos veel täit tunnustust leidnud” (McNeill, Winiwarter 2004: 1629; minu tõlge – *K. T.*).

Uurides mullakujundit kirjanduses, on vahest võimalik osutatud lünga täitmiseks anda omapoolne tagasihoidlik panus.

Aed

Aiatööde teema on leidnud omaeluloolist äramärkimist nii Vaarandi mälestusteraamatus „Aastad ja päevad” (Vaarandi 2006: 23) kui ka Maie Kalda käsitluses koduteemast Vaarandi loomingus (Kalda 2010: 30). Umbrohu vägev lõhn, kätega mullas siblimine – ja samal ajal siiski inimeste maailmas kõrvaltvaatajaks jäämine on märksõnad, mida neist meenutustest luuleseletamise juures kindlasti tasub meeles pidada. Kalda märgib ära ka luuletuse „Aed” otsese autobiograafilisuse.

Nagu muld, nii on ka aed Vaarandil luulettee algul väga üldsõnaline, isegi ideoloogiamaignuline, nagu luuletuses „Kevad lindudega” (1951): „Aed varsti haljendama lööb, / me hoolitsetud, hoitud. / Siin leidub kõikidele tööd / ja poegadele toitu” (Vaarandi 1980: 177). „Töö” sisu või selle seost aiaga ei avata siin lähemalt, kuid võib arvata, et selle värsi taustal on nõukogude ideoloogias enesestmõistetav „kasulikkuse” printsiip: väärtuslikud on need inimesed ja teiste liikide esindajad, kes tegelevad millegi rahvamajandusele kasulikuga, nagu seda on tootev töö või kahjurite hävitamine.

Nagu eespool osutatud, on Vaarandi varasemates luuletustes väga palju välispinnalist vaatlemist. Ka tema intiimsemat laadi luule teemadeks on teedel kõndimine, kalapüügi jälgimine, külaelupildid, metsades ja rannas hulkumine – seega mitte aktiivne sekkumine tegevustesse, vaid nende läheduses

⁶ Seda ideed võiks toetada anekdootlik lugu Vaarandi luule koondkogu „See kauge hääl” esitluselt Tartus 2000. aastal. Öhtu juht Janika Kronberg küsis Vaarandilt ääri-veeri, kas tema vanuses daam ka igavikulistele teemadele mõtleb, mille peale Vaarandi vastas hoolelt, et ega see suremise teema teda eriti ei huvita küll.

meelisklemine. Ühelt poolt saab seda põhjendada Vaarandile olemusliku vaatlejaesteetika viljelemisega. Teisalt aga ajendab just tema sõjajärgses luules äärmuseni viidud deklaratiivsus luuletaja hilisema pöördumise „lihtsate asjade” juurde, nagu ka kahetsuse: „Kallis muld, miks ma läksin su juurest” (Vaarandi 1981: 9).

Aed ei ole Vaarandi luules algusest peale sama kaaluga kujund kui muld, vaid saab selleks aegamööda, omandades olulise tähenduse alles päris viimastes luuletustes. Peenar esineb Vaarandi varases luules vaid korra, sedagi vandaliseerimise objektina luuletuses „Pargis” (1955) loodud pildikeses: „Poiss puu all plikalt musu nurub, / peos peenralt murtud lill” (Vaarandi 1981: 22). Luuletuses „Sügisel” (1957) on aed möödaminnes noppimise koht: „Rapsin tasku hernekaunu, / pistan pöske murakaid. // Korjan puu alt õunavisse” (Vaarandi 1981: 35). Aias kasvatatud ja metsas kasvanud loodusandidel ei tundu olevat mingit erinevat kvaliteeti, kõike korjatakse nagu muuseas kaasa. Mõte sellest, et osa loetletud loodusandide kasvatamisel on aiapidajad tõenäoliselt vaeva näinud, jääb selle luuletuse haardealast väljapoole.

Aiandusteema ilmub Vaarandi luulesse üsna omalaadsel kombel luuletuses „See hommik on aedniku päralt” (1960): tegemist ei ole mitte vahetu aiapidamiskogemuse luulendamisega, vaid muljetega aiandusnäitusest.⁷ Selles väljendub taas Vaarandi kõrvaltvaataja positsioon, sest aednikutöö asemel on luuletuse keskmes aiasaadused (õunad, maasikamoos, mesi) ning vaadeldakse vaimustusega inimesi, kes tulevad istikuid ostmast. Aiandusnäitusele vooriva rahvahulgaga ühinemine tekitab luuleminas, nagu ta tunnistab, lapsikut vaimustust: „Ja neil olid mullased käed... // Nad kandsid viljapuid süles!” (Vaarandi 1981: 75.) Samuti saab lüüriline mina seal intensiivse kogemuse roosist kui elusolendist: „ta tuksles kui punane süda / ja kindlasti oli tal hing” (Vaarandi 1981: 75). Seos taimega luuakse selles luuletuses pelgalt läbi vaatluse, mitte läbi istutamise ega taime eest hoolitsemise. Intensiivne iluelamus aga mõjutab luuletajat nii, et ta tunnistab, et roosi nägemine on ta „teist usku” pööranud. Millist usku just, jääb siin täpsustamata, sest luuletus lõpeb aatomilaeva ja jäämeremuljetega, mis on aiandusnäituse teemaga sügavalt dissonantsis. Teemade kokkupanu muutub küll arusaadavaks Vaarandi ja Smuuli eraelu kontekstis – Vaarandi abikaasa Smuul oli äsja saabunud polaarekspeditsioonilt –, kuid aiandusainelise luuletuse lõpuarendusena jääb see siiski küsitavaks.

Võimalik, et vastuse „teise usku” pööramisele annab Vaarandi hilisem luuletus pealkirjaga „Aed” (1972), mis on üks tema viimaseid luuletusi üleüldse. Seal kohtume uuesti roosiga, kes on luuletaja aias juba kodunenud – enamgi veel, ta on seal juba sattunud lehetäide ohvriks ja vajab päästmist, viivitatamatut sekkumist. Luulemina tunneb end sekkudes siiski ebamugavalt, kuna lehetäid näevad välja nii väikesed ja ilmsüütud, kui „[m]ina olen suur ja kole” (Vaarandi 1981: 229). Inimese moraalne positsioon kasuliku ja kahjuliku üle otsustamisel (vrd luuletuse „Kevad lindudega” probleemivaba paatost samas küsimuses, Vaarandi 1980: 177) saab iroonilise kommentaari, kui luuletaja „[o]ma viieharalise jumalakämbla” (Vaarandi 1981: 229) abil jagab taimi kasulikeks ja kahjulikeks, hävitamisele kuuluvateks ja hoolitsust väärivateks.

⁷ Teema laiendust pakub Vive Tolli graafiline leht „See päev kuulub aednikule” (1966, repro Kalda 2010: pilditahvel 21), kus on kujutatud korrapärasest kiviaia ümbritsetud aeda paari viljapuu, pöösaste, lindude ja lilledega.

Kui Vaarandi varasemates luuletustes võisime täheldada binaarseid opositsioone luuletuse kompositsiooni alusena, siis siin on tegemist inimese ja tema aias kasvavate taimede vahelise vestlusega, kus kõik on võrdsed partnerid. Lisaks roosidele suhtlevad luuletaja – ja lugejaga – selles tekstis veel vesivirn, võilill, kõrvenõges, sirel ja pärn. Vastastikuse mõistmise kasv toimub samas gradatsioonis: roos on pelgalt passiivne lehetäide ohver. Vesivirnal on „unustatud käabaste hõng” (Vaarandi 1981: 229), kui luulemina teda maast rebib ja muserdab. Ta tuletab rohijale midagi meelde, aga mitte sõnade, vaid lõhna abil. Vahest ajendab ta siin lihtsalt üldist mõtisklust kõige ajalise kaduvusest.

Võilillel on juba olemas subjektsus, ta vaatab aias töötavat rohijat liiga usaldavalt. Nõges avaldab vastupanu, temaga räägib Vaarandi kriitiku positsioonilt: „tean, et kublad pole ka sinu peamine looming” (Vaarandi 1981: 229). Sirel on aktiivne ja sõbralik ning „tahaks pakkuda oma sügavat, lillat varju”, milles võib näha paralleele nii „Põhjamaa päikese” lillaõieliste lillede kui ka Underi ja Visnapuu krestomaatiliste sirelitega. Pärn aga kurdab oma sõjaaegseid haavu ja seda, et ta ei saa ega saa enam oma õisi lahti. Siin näeksin juba täiesti otsest paralleeli luuletaja enesetunnetusega – Vaarandi on intervjuus Cornelius Hasselblattile tunnistanud, et ei tea, miks enam luuletada ei saa, aga ei saa (Hasselblatt 2000). Pärna kaudu avaldab ta põhjuse – sõjaaegsed haavad. Aga ka: „Mesilased on siit nagunii põgenenud” (Vaarandi 1981: 230); õitsemiseks ja viljumiseks vajalik ökosüsteemi komponent on puudu. Pärnaõite puudumist luuletuses ei dramatiseerita, aga praeguste keskkonnaalaste teadmiste valguses võiksime mesilaste puudumise pärast muret tunda küll. Luuletus lõpeb vaikselt resignatsiooniga: piisab, kui pärn okste kiigutamise oma olemasolust märku annab. Vaikiv vastastikune tugi ja koosolu aias kasvavate taimedega on luulemina jaoks küllaldane seltskond seniks, „kui ma väravast lähen” (Vaarandi 1981: 230). Selles luuletuses näeme, kuidas luuletaja loovus asendub aedniku loovusega: luuletamine ei olegi enam vajalik, sest muld ja aed teevad sedasama tööd ning inimene saab sellele omalt poolt tasakesi kaasa aidata.

Lõpetuseks

Aldo Leopold kirjutab: „Minu jaoks on mõeldamatu, et eetiline suhe maasse saaks eksisteerida ilma armastuse, austuse ja imetluseta maa vastu ning kõrgelt hindamata selle väärtust. Väärtuse all mõtlen ma muidugi midagi kaugelt avaramat kui pelka majanduslikku kasu. Pean silmas väärtust filosoofilises mõttes” (Leopold 2008: 33). Sellist suhet maaga ei ole võimalik saavutada ainult regulatsioonide ja teadustekstide abil. Leian, et luulel ja kirjandusel on selles samuti oluline roll. Debora Vaarandi luules mulla ja maaharimise teemade arengut jälgides näeme nii jätkusuutmatu ideoloogilise põllumajanduspoliitika kajastusi kui ka vajadust vahetu, mõtestatud töö järele, mis kasvatab lisaks taimedele ka inimest, tema sidet maaga, aga ka tema hingelist suurust.

Lähem lugemine näitab Vaarandit peaaegu ökoloogilise luuletajana, vahest isegi krüpto-ökofeministina. Kui ökoloogilise luuletaja tiitliga oleks Vaarandi kui 1966. aastal loodud Eesti NSV Looduskaitse Seltsi asutajaliige (Eilart 1976: 102) ise tõenäoliselt nõustunudki, siis ökofeminismi teemat saab tuvastada tõesti ainult tagantjärele-analüüsi abil. Mullale keskendub

lähilugemises võime seda arengut siiski üsna selgelt jälgida. Vaarandi kasvukeskkonda orgaaniliselt kuulunud maaharimistööd ja otseselt kehalised kontaktid mullaga taanduvad stalinismiperioodil tema elust ja luulest, asendudes plakatile põllumajanduspildistustega. Pöördepunktiks saab luuletus „Kallis muld...”, millest alates ilmuvad Vaarandi lüürikasse vahetud, intiimsed kontaktid mullaga – alul igatsusena, siis meelisklustena, viimaks aga konkreetse füüsilise aiatööna, mis on loometöö kuni selle määrani, et võib luuletamist isegi asendada.

Kirjandus

- Crutzen, Paul J., Stoermer, Eugene F. 2000. The „Anthropocene”. – Global Change Newsletter, nr 41, lk 17–18.
- Eilart, Jaan 1976. Inimene, ökosüsteem ja kultuur. Peatükke looduskaitsest Eestis. Tallinn: Perioodika.
- Hasselblatt, Cornelius 2000. Literatur und Leben: ein Gespräch mit Debora Vaarandi. – Estonia, nr 2, lk 5–13.
- Kalda, Maie 2010. Debora ja vennad. Tallinn–Tartu: Eesti Kirjandusmuuseum.
- Kello, Karl 2013. Vihmaussi osast Eesti kultuuriloos. – Õpetajate Leht 5. IV, lk 8.
- Kepp, Öne 2006. Maa, mis on ja mida ei ole. – Noor-Eesti 100. Kriitilisi ja võrdlevaid tagasivaateid. Koost, toim Elo Lindsalu. Tallinn: TLÜ Kirjastus, lk 98–111.
- Kross, Jaan 2003. Omaeluloolisus ja alltekst. 1998. a. Tartu Ülikooli filosoofiateaduskonna vabade kunstide professorina peetud loengud. Tallinn: Eesti Keele Sihtasutus.
- Leopold, Aldo 1968. A Sand County Almanac and Sketches Here and There. London: Oxford University Press.
- Leopold, Aldo 2008. Maa eetika. Tlk Riste Keskaik, Indrek Reiland. – Keskkonnaeetika võtmetekste. Koost, toim Aire Vaher, Riste Keskaik, Külli Keerus. Tartu: Eesti Keele Sihtasutus, lk 17–35.
- Lindström, Kati, Koff, Tiiu 2015. Antropotseen – inimeste ajastu. – Horisont, nr 5, lk 26–34.
- McNeill, John, Winiwarter, Verena 2004. Breaking the sod: Humankind, history, and soil. – Science, nr 304, lk 1627–1629.
- McNeill, John, Winiwarter, Verena 2006. Soils, soil knowledge and environmental history. – Soils and Societies. Perspectives from Environmental History. Toim J. McNeill, V. Winiwarter. Isle of Harris: White Horse Press, lk 1–6.
- Nelson, Donald R., Adger, W. Neil, Brown, Katrina 2007. Adaptation to environmental change: Contributions of a resilience framework. – Annual Review of Environment and Resources, nr 32, lk 395–419. doi: 10.1146/annurev.energy.32.051807.090348
- Ortner, Sherry B. 2004 [1972]. Niisiis, kas naise ja mehe suhe on sama, mis looduse ja kultuuri suhe? Tlk Krista Kaer. – Ariadne Lõng, nr 1/2, lk 143–149.
- Rueckert, William 1998 [1978]. Literature and ecology: An experiment in ecocriticism. – The Ecocriticism Reader. Toim Cheryll Glotfelty, Harold Fromm. Athens: University of Georgia Press, lk 105–123.
- Steffen, Will, Grinevald, Jacques, Crutzen, Paul, McNeill, John 2011. The Anthropocene: Conceptual and historical perspectives. – Philosophical Transactions of The Royal Society A, nr 369, lk 842–867. doi: 10.1098/rsta.2010.0327

- Tüür, Kadri 2002. Üks muhulane, Koguva Tooma Juhan. – Postimees 15. II, lk 13.
- Vaarandi, Debora 1950. Selgel hommikul. Tallinn: Eesti Riiklik Kirjastus.
- Vaarandi, Debora 1980. Teosed 1. Luuletused 1940–1954. Tallinn: Eesti Raamat.
- Vaarandi, Debora 1981. Teosed 2. Luuletused 1954–1976. Tallinn: Eesti Raamat.
- Vaarandi, Debora 1982. Kaudu mulla ja asfaldi. – D. Vaarandi, Teosed 4. Reisi-märkmeid, mälestusi. Tallinn: Eesti Raamat, lk 290–302.
- Vaarandi, Debora 2006. Aastad ja päevad. Nooruselugu. Tallinn: Tänapäev.
- Vilu, Tõnis 2014. Ökokriitilise analüüsi võimalustest Uku Masingu loodusteksti „Mälestusi taimedest” näitel. Magistritöö. Tartu: Tartu Ülikool. Käsikiri kirjanduse ja teatriteaduse osakonna raamatukogus.

Soil and garden in the poetry of Debora Vaarandi

Keywords: Debora Vaarandi, Estonian poetry, soils, ecocriticism

Soil constitutes the living ground from which cultures stem, alongside with all other manifestations of life. Soil has been an important trope in the poetry of Debora Vaarandi (1916–2007), one of the leading poets of mid-20th century Estonia. She grew up in the countryside and agricultural work was an essential part of her life experience. Political conditions left their mark on Vaarandi's poems: in her propagandistic poetry of the 1950s soil appears only as an emblem of socialist agriculture. The poem „Dear soil...” (1954) marks a turning point; from there on, an intimate and emotionally enriching bond with soil appears in Vaarandi's poetry. Its apotheosis is reached in the poem „Estonian soils” (1964), where soils are likened to human tissues. Through fertility and exhaustion, soils are metaphorically associated with the situation of women. Gardens appear in Vaarandi's poetry only toward the end of her literary career. Through the lyrical depictions of gardening, a „turn of faith” and resignation are expressed that eventually lead to creating via gardening instead of creating via literature.

Kadri Tüür (b. 1975), MA, University of Tartu, Institute of Cultural Research and Fine Arts, Researcher, tyyr@ut.ee